

Universitat de Lleida
Departament d'Història

AJUNTAMENT D'ALGUAIRE
PATRONAT MUNICIPAL
«JOSEP LLADONOSA I PUJOL»

CULTIUS, ESPECIALITZACIÓ I MERCATS

X CONGRÉS SOBRE
SISTEMES AGRARIS, ORGANITZACIÓ SOCIAL I PODER LOCAL

4 a 6 d'abril de 2019

<http://www.sistemesagraris.udl.cat>

Ajuts

Universitat de Lleida

Vicerectorat de Recerca i Innovació

Col·laboren

Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.

Consell Comarcal del Segrià

La Paeria. Ajuntament de Lleida.

Generalitat de Catalunya. Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca.

**LA MELCA I LA PANSA.
ELS CONREUS MORISCOS DE LES VALLS DEL VINALOPÓ.**

Tomàs PÉREZ MEDINA

CULTIUS, ESPECIALITZACIÓ I MERCATS.
X CONGRÉS SISTEMES AGRARIS, ORGANITZACIÓ SOCIAL I PODER SOCIAL.
Lleida, 4-6 d'abril de 2019.

LA MELCA I LA PANSA. ELS CONREUS MORISCOS DE LES VALLS DEL VINALOPÓ.

Tomàs Pérez Medina.

IES Poeta Paco Mollà. Petrer.

t.perez@ua.es

Partida de Catí, 1. 03610 Petrer.

Aquestes pàgines fan un repàs a la diversitat de conreus herbacis, llenyosos i hortalisses de les hortes i secans de les aljames morisques de les Valls del Vinalopó. Generalment es parla de la trilogia mediterrània (cereal, vinya i olivera), però per al cas dels regadius moriscos de Novelda, Monòver, Asp, Petrer i Elda hem de destacar l'agricultura promíscua. L'estratègia camperola consistia en conrear diverses varietats agrícoles per assegurar la collita i l'alimentació. És a dir, la pràctica de conreus destinats majorment al consum alimentari bàsic de la comunitat local.

Però cal tenir en compte els canvis produïts als sistemes agraris de tradició andalusina per la feudalització cristiana, variant la plantació d'un conreu per a crear renda feudal; inclús els canvis a les relacions socials de producció poden comportar diferents orientacions agrícoles, com les comercials.

El títol fa referència a dos dels conreus destacats a les comunitats morisques de les Valls del Vinalopó. Primerament, la melca *-sorgo-*, un cereal molt valorat pels musulmans que fou introduït a Sharq al-Andalus des d'Àfrica per les migracions clàniques berebers i que al segle XVI encara té importància comarcal. Segonament, la pansa, especialitat de la comarca dirigida principalment al comerç exterior.

Una comarca morisca.

Les comarques del Vinalopó poden ser analitzades des d'una diversa articulació territorial. La nova organització cristiana medieval de les poblacions de la conca del Vinalopó ressalta un contrast polític. Encara que actualment la major part de la conca fluvial és territori valencià, la divisió política estigué present en la seua història. Després de l'expansió feudal, el territori restà dividit entre les dues corones que es disputaven militarment aquestes terres: la corona catalanoaragonesa i la corona castellana. Les comunitats de capçalera (Bocairent, Banyeres de Mariola, Biar, la Vall de Beneixama, més Cabdet) formaren part de la governació de València, subgovernació de Xàtiva;

Villena i Saix constituïen la part més oriental del regne murcià de la corona de Castella. Les poblacions meridionals, d'Elda a Elx, depenien administrativament de la nova governació valenciana d'Oriola.

Al llarg de la Baixa Edat Mitjana es produí un procés de senyorialització a les comarques del Vinalopó. Així, les terres de reialenc es localitzen a la capçalera del riu, sector que física i socialment s'organitza autònomament a la resta de la conca. El corredor de les valls, de Villena a Elx, durant l'etapa baixmedieval són terres senyoriales -amb alguns períodes esporàdics de presència reial-, amb el predomini del llinatge manuelí. A l'extens senyoriu d'Elx, després del domini manuelí, la possessió barcelonina i els intermitents períodes reialencs, l'any 1470 culmina el procés de senyorialització amb la creació del marquesat d'Elx per la donació reial a Gutierre de Cárdenas de les senyories d'Elx i Crevillent. A la resta de la conca es van assentar altres poderoses cases senyoriales. Ximén Pérez de Corella, governador general del regne valencià i més endavant virrei, va comprar l'any 1424 els senyoriis d'Elda i Asp, l'any 1431 el lloc de Petrer, i des de 1448 és comte de Cocentaina. El 1497 el nou marquès d'Elx comprà la vila d'Asp. El 1523 Elda i Petrer passen a la casa dels posteriors comtes d'Elda. Els nobles Maça de Liçana, senyors de Moixent, des de finals del segle XIV són titulars de les baronies de Novelda i Monòver; aquesta darrera es segregà el 1570 per herència d'en Roderic de Portugal, entroncant posteriorment amb els ducats de Pastrana i Híjar. Villena i Saix formaren part de l'important marquesat de Villena, propietat dels Pacheco fins 1480, que passaren al patrimoni reial.

Els habitants de totes les poblacions del curs alt del Vinalopó (Bocairent, Banyeres de Mariola, la Vall de Beneixama, Biar, Cabdet, Villena i Saix) n'eren cristians que ocuparen l'espai deixat pels col·lectius musulmans desplaçats al llarg de la Baixa Edat Mitjana. A les Valls del Vinalopó la comunitat predominant és la mudèjar-morisca fins a la seua expulsió el 1609. El 80 % són famílies de tradició islàmica, que habitaven i treballaven a les aljames d'Elda, Petrer, Monòver, Novelda i Asp. Únicament el lloc de les Salines, baronia del comte d'Elda, i la universitat de Montfort¹ són pobles colonitzats per famílies cristianes al llarg de les centúries anteriors. Les cinc grans viles morisques de la comarca de les Valls del Vinalopó -continuades al sud per les aljames de Crevillent i Elx al Baix Vinalopó- són bàsicament comunitats morisques embossades per viles cristianes.

Uns mesos abans del decret d'expulsió morisca fou realitzat un llistat de la població valenciana per ordre del virrei de València, el marquès de Caraçena. És la *Relación de las casas de cristianos viejos y nuevos que ay en las ciudades, villas y lugares*

¹ Montfort, al terme general de la ciutat d'Alacant, de reialenc, fou poblada per cristians des dels inicis de la conquesta feudal. L'any 1459 el rei Joan II atorgà les condicions de poblament per al musulmans i l'aljama de la nova moreria de Montfort (GUINOT RODRÍGUEZ, 1991: 674-678). Durant la segona meitat del segle XV el nombre de cases mudèjars de Monfort oscil·là entre 15 i 39; la població cristiana triplicava la mudèjar (HINOJOSA MONTALVO, 2017: 168). En el moment del decret d'expulsió morisca no hi havia moreria a Montfort, desapareguda a la darrera del segle XVI.

deste Reyno de Valencia el año 1609. Al cens de Caraçena es separen, tal i com ressalta el seu llarg títol, entre famílies d'origen musulmà -els moriscos o cristians nous- i les famílies d'origen cristià que tenen la seua gènesi als moviments colonitzadors medievals. Segons les dades de Bernat i Badenes (1994: 28) la població total valenciana del recompte de 1609 ascendeix a 99.159 cases. D'aquestes, dos terços són de cristians vells -65.842- i un terç de moriscos -33.317.

A la comarca de les Valls del Vinalopó, al migjorn valencià, la proporció és inversa. Hi ha una majoria aclaparadora de veïns d'origen musulmà, que suposaven el 6 % dels moriscos valencians. Segons el cens de Caraçena, les cinc viles més poblades de les Valls del Vinalopó eren pràcticament morisques l'any 1609. La informació que aporta aquest cens és parcial, amb dades arrodonides i agregades de les comunitats cristianes velles i morisques d'Asp, Novelda i Elda. A més a més, Petrer i Elda apareixen juntes. Per a corregir aquesta deficiència, a la taula 1 presentem el cens de 1597 del veïnat del bisbat d'Oriola, que és una enquesta on són segregades les dades d'ambdues comunitats. Encara que alguns autors consideren defectuoses o exagerades les dades de 1597 i 1609, les prenem com a referència per a conèixer el volum percentual de les viles mixtes, on el major pes és de les aljames morisques amb més de 200 veïns sota domini nobiliari (PIQUERAS, 2009: 180. VICIANO, 2012: 57).

Taula 1.
Cases dels llocs i viles de les Valls del Vinalopó
segons els censos de 1597 i 1609.

Lloc	1597			1609		
	Moriscos	Cristians	Total	Moriscos	Cristians	Total
Salines	0	36?	36?	0	60	60
Petrer ²	240	0	240	700	0	700
Elda*	360	80	440	-	0	-
Monòver	250	30	280	450	0	450
Novelda	400	100	500	560	0	560
Montfort	0	200?	200?	0	230	230
Asp	386	70	456	570	0	570
Les Valls del Vinalopó	1.636	516	2.152	2.280	290	2.570

* Les dades de Petrer i Elda de 1609 són conjuntes.

Font: GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, 2002: 35. BERNAT I BADENES, 1994: 133, 150.

² S. ASINS VELIS I M.C. RICO NAVARRO (2009, 57-111), a partir de recomptes dels consells generals sobre el sindicat per al carregament de censals, estimen per als anys 1603-1608 un total de 245 cases morisques a Petrer, més 3 famílies cristianes, probablement relacionades amb l'administració senyorial com és el destacament del castell. Per a Elda consideren 468 veïns moriscos i 58 cristians. La suma d'Elda i Petrer dona 774 veïns, dada superior a la dels cens de Caracena. C. BLASCO GARCÍA I C. NAVARRO BELMONTE (2011) a partir del *Tresllat de la tacha de l'any 1590* calculen 334 veïns moriscos i 89 cristians vells. P. BORONAT I BARRACHINA (1901/1992: II, 545-547) publicà una relació militar de cristians vells de l'estiu de 1609 on figuren 54 veïns d'Elda, 90 de Novelda i 70 d'Asp. Petrer i Monòver no apareixen perquè no tenien cristians vells. Totes aquestes dades confirmen una vila de Petrer totalment d'origen musulmà, una vila de Monòver probablement amb únicament població morisca l'any 1609 i les viles d'Elda, Novelda i Asp amb un col·lectiu minoritari de cristians vells.

Petrer, Elda, Monòver, Novelda i Asp són bàsicament aljames anteriors a la conquesta feudal del segle XIII que mantingueren les seues terres, conservaren el seus drets sobre elles i no descompongueren llur organització musulmana, encara que el procés de producció fou adaptat a la captura de treball i renda per la nova classe feudal. La persistència d'aquestes comunitats musulmanes autònomes, a pesar de les limitacions a les que hi hagué d'adaptar-se amb la conquesta cristiana, fou el resultat de les lluites que mantingueren amb els exèrcits feudals al llarg del segle XIII i els acords subsegüents³. Però aquestes aljames indígenes no bloquejaren el procés de feudalització ni els mecanismes d'apropiació de l'excedent agrari per la nova classe dominant, amb una assimilació del camperolat andalusí a la lògica reproductiva del sistema feudal colonitzador. Són comunitats musulmanes que *s'articulaven en un sistema general d'explotació colonial de treball indígena que permet explicar l'estabilitat del cos andalusí durant segles* (TORRÓ I ABAD, 1999: 248). En el cas de les Valls del Vinalopó les aljames arribaren al 1609 amb continuïtat poblacional, solidesa comunitària i pes demogràfic destacat (PÉREZ MEDINA, 2014).

La transferència al món feudal dels poblaments andalusins evidencia una mudança de la gestió de l'espai agrari. A les terres del Vinalopó aquesta transferència política es realitza a la segona meitat del segle XIII, però continua posteriorment amb la concentració i reorganització poblacional. Els desplaçaments de Novelda i Asp són el més estudiats (AZUAR, 1994a. NAVARRO POVEDA, 1994). En uns articles dedicats a la toponímia i l'evolució urbana musulmana, mudèjar i morisca de Novelda, BLASCO GARCÍA I NAVARRO BELMONTE (2009, 2010) parlen d'una sèrie d'alqueries de tradició andalusina (l'Assenet, Beni Aie -Bani Yahyâ-, el Ravalet, Beni Hali, Beniçahat -Bani Sa'ad-, Benigofri) vora l'horta de la Vila. Allunyades de la nova vila es localitzaven les alqueries de Lèdua – Alèdua-, Beniomar, Benizorla, Beneça i Benesala. Cal afegir les partides de l'Almúnia i de la Duaya. L'Assenet, Beni Aie i el Ravalet formaren als segles XIII-XIV el nou nucli urbà de la Novelda postconquesta⁴. Als inicis del segle XIV es parla més de *loch* i *loco de Novelda* i menys de *la vall de Novelda*, que pot ser un indicatiu dels canvis en l'organització del poblament pels feudals. El castell de la Mola, a 3 km de la vila de Novelda, al llarg del segle XIV estigué senyorialitzat i habitat per un migrat grup cristià que desaparegué sense arribar al segle XV; el 1329 es parla de *castra et loco de la Mola* (BELMONTE NAVARRO, 2012: 1.072. NAVARRO POVEDA, 1994 y 2004). Per a GUICHARD (2001: 655) i TORRÓ (1999) les aljames autònomes i persistents del segle XIII i inicis del XIV que conservaren vigor

³ Després de la revolta d'al-Azrac, una nova revolta dels musulmans andalusins contra el domini castellà esclatà al sud de la línia Biar-Busot els anys 1264-1266. Aquesta fou sufocada per les tropes de Jaume I, tot en base a la petició d'ajuda feta pel seu gendre Alfons X, rei de Castella. El *Llibre dels fets del rei Jaume I* arreplega l'actuació i negociació del monarca amb la revoltada comunitat musulmana de Petrer. Diu Jaume I a la seua crònica que *"li fariem complir els pactes primers"* a Jofre de Loaysa, senyor feudal de Petrer (Llibre dels Fets, [414], 243). També a Villena es parla dels *"dels primers documents que tenia amb ells"* don Manuel (Llibre dels Fets, [412], 243). Així, la crònica jaumina desvetlla la fortalesa de les aljames del Vinalopó dirigides pels *vells* que negocien directament amb el rei (GUICHARD, 2001: 597-600).

⁴ Sobre el topònim Novelda i la seua grafia medieval *Novella*, NAVARRO BELMONTE, 2012: 1.152.

comunitari són les senyorialitzades col·lectivament, que en la majoria dels casos correspon a una comunitat castral. A finals del segle XIV i inicis del XV entre els drets senyorials de Pere Maça de Liçana sobre Novelda apareixen el *magram* y l'*alfarda* que revelen, en part, la persistència de l'aljama (GUICHARD, 2001: 341-367. TORRÓ 1999: 205. 2008: 205. FEBRER ROMAGUERA, 2006: 140)⁵.

La melca i altres blats.

Els paisatges de les hortes i els secans de les Valls del Vinalopó ofereixen una diversitat de conreus herbacis, llenyosos i hortalisses. Parlem de la trilogia mediterrània (cereal, vinya i olivera), però per al camp morisc hem de tenir present l'agricultura promíscua (Glick, 2007: 188). El procés de treball del camperolat consistia en un conjunt d'operacions ordenades i sistematitzades per una saviesa heretada, que tenia com a objectiu abastir a la comunitat de materials i energia a partir d'un agroecosistema. Els llauradors manipulen els components i processos naturals, però aquest paisatge natural transformat i humanitzat és un conjunt compost d'elements agraris i ambientals que mantenen i afavoreixen dues característiques bàsiques ecològiques: l'heterogeneïtat espacial i la diversitat biològica. Aquesta *estratègia multiús*, en paraules de Toledo (1993), agrupa factors ecològics i socioeconòmics. L'estratègia camperola consistia en conrear diverses varietats agrícoles per assegurar la collita i l'alimentació (Glick, 2004: 48). És a dir, la pràctica de conreus destinats majorment al consum alimentari bàsic de la comunitat local.

Encara que no tenim dades ni estudis suficients per a conèixer en profunditat i quantitativament els conreus existents a les Valls del Vinalopó, anem a apropar-nos-hi a través de múltiples referències documentals. A l'agricultura morisca de la comarca el cereal era un conreu destacat. Ens referim al blat, l'ordi, el sègol, la civada, la melca, el mill i el panís. Aquests cereals es plantaven a les hortes i als secans per assegurar una producció de grans suficients per abastir les poblacions. Per un costat tenim els cereals cultivats a l'Europa occidental feudal: blat, ordi, sègol i civada, plantats als climes temperats europeus atlàntics i mediterranis. Per altre costat hem assenyalat tres cereals que arriben a la península Ibèrica per la Mediterrània meridional i oriental amb la islamització; la melca, el mill i el panís són cereals subtropicals, de la *filaha hindiyya*. El conreus són indicadors culturals. La melca ens indica la pervivència al segle XVI valencià d'una agricultura d'arrels andalusines i l'expansió dels cereals temperats la implantació d'un nou sistema productiu pels feudals⁶. La conquesta medieval jaumina suposà la

⁵ A Petrer estan documentats al segle XV i XVI els tributs de l'alfarda, el delme i l'almagam –*pecho*– i també diverses alqueries andalusines als inicis del segle XIV: vessant del castell, carrer Nou, les Canyadetes de la Noguera, la Daya i l'Alquibla prop de la vila; Puça, la Gurrama, Catxuli i Benissa a l'interior muntanyós (ASINS VELIS, 2009: 53 i 61). Per a la vila d'Asp tenim l'exemple de les rendes, drets, regalies i altres exaccions del marquès d'Elx de l'any 1560: *pecho* de la terra, morabatí, dret dit tarif, presents de pasqües, dret de cavalls, *cabeçajes*, fatra, dret de gallines, zaque, herències dels moriscos... (AHN: Secció Noblesa, Baena, caixa 166).

⁶ Vid. infra sobre el blat i el forment en Sharq al-Andalus per a elaborar farina, sèmols i pasta.

creació d'un nou ordre social que transformà les pautes agràries andalusines (TORRÓ, 1999: 138. KIRCHNER i VIRGILI, 2018: 27), imposant nous cultius demandats per la societat feudal per a consum i renda (BARCELÓ, 1995. Glick, 2007). El canvi cultural feudal, encara que implantà un sistema social i cultural radicalment diferent a l'andalusí, s'aproprià i integrà tècniques indígenes i islàmiques (conreus, regadius...) (GIMÉNEZ FONT, 2009: 328). Però hi hagué zones amb modificacions menys intenses del paisatge agrari musulmà, les esmentades aljames persistents, que, encara que feudalitzades, mantingueren trets, coneixements i tècniques pròpies (TORRÓ i GUINOT, 2018: 10).

A les taules 2 i 3 apareix el delme dels cereals de Novelda i Monòver de l'any 1569. El delme i la primícia són exaccions d'índole eclesiàstica. Per diverses causes, la noblesa fou apropiant-se del dret a aquesta renda agrària. Són unes imposicions generals que afecten a la producció agrícola i ramadera, els pagaments de les quals els realitzaven els camperols habitualment en espècie⁷. A les viles de les Valls del Vinalopó el cobrament complet del delme eclesiàstic és una de les fonts destacades de la renda senyorial. Des de la segona meitat del segle XV els nobles titulars dels cinc senyoriis estudiats perceben el delme íntegre i la primícia (BELANDO CARBONELL, 1990). Aquesta percepció es manté a les noves cartes pobla de 1611, sent una partida destacada de les rendes dels senyors feudals (PÉREZ MEDINA, 2014).

A la documentació no es fa referència al tipus de terra on es planten els cereals delmats. Desconeixem si són de regadiu o de secà. No tenim dades sobre l'extensió dels secans moriscos. Monòver, després de la segregació de Novelda l'any 1570, tingué un ample terme municipal i senyorial, de 296 Km², la majoria dedicat a conreus de secà. Novelda, amb 119 km², sí tenia un extens regadiu periurbà en permanent ampliació i la resta del senyoriu eren secans. A les darreries del segle XVI Novelda comptava amb dos espais de regadiu periurbans: l'horta de la Vila i l'horta de la Lèdua. La primera, amb el nom català dels nous poblaments concentrats de la postconquesta feudal, és l'àrea irrigada preeminent de 325 hectàrees d'extensió aproximadament i la segona, amb denominació àrab que destaca la seua ubicació a l'altre costat del riu Vinalopó respecte a la vila i la seua horta, té unes 160 ha. El regadiu de Novelda era un dels més extensos de la conca del riu Vinalopó, similar a les hortes de la Vall de Beneixama, Villena i Elda; Elx superava les 1.000 hectàrees (PÉREZ MEDINA, ep). Monòver tenia dues hortes d'origen medieval més reduïdes: l'horta del Safareig d'un 90 hectàrees vora la vila i l'horta de Xinorla d'un 80 hectàrees, prop de l'antiga alqueria homònima, a uns 3 km de Monòver. A l'extens terme senyorial de Monòver apareixen llogarets dispersos (les

⁷ RUIZ TORRES (1981: 292) considera el delme com la "*coerción extraordinaria por excelencia [...] que no comporta propiedad, ni está respaldado por título feudal de propiedad, cesión de dominio o cosa similar, no deriva de dominio directo, ni de propiedad compartida y menos aún de relación contractual del tipo que sea*". GUINOT (1986: 191) inclou el delme i la primícia entre les rendes procedents del control senyorial dels mitjans de producció i transformació agropecuària. Sobre el delme genèric aplicat al secà -'usr- i l'algram aplicat al regadiu de Sharq al-Andalus veure TORRÓ (2008) i GUICHARD (2001). Segons un document de 1488 l'aljama de Petrer havia de pagar el delme de tota la producció agrària "*axí de regadiu com de sequà e de totes altres vinyes*" (ASINS VELIS, 2009: 62).

Encebres, el Culebró, el Rodriguillo, Cases de Costa, Cases del Pi, canyades del Salset...) que tenien petites hortes inferiors a 5 hectàrees regades per basses (Bassa del Joncar, Bassa de Ziri, Bassa de la Solana, Bassa de la Canyada Roja) (PÉREZ MEDINA, 1997). Aqueixes dades sobre superfícies de secans i regadius expliquen les xifres de les taules 2 i 3. Considerem que la gran part dels cereals delmats a Novelda provenen de les àmplies hortes de la Vila i de la Lèdua, i la producció delmada de Monòver prové majorment dels dilatats secans.

La melca és el cereal més destacat a Novelda; el 37 % del total del delme i, en concret, el 53 % de la producció delmada a les *Eres de la Vila* que considerem pràcticament tota de regadiu. Els delmes del senyoriu de Monòver confirmen la presència de la melca a les terres irrigades, amb una petita recaptació acorde amb la petitesse de les seues hortes; únicament el 4,6 % de tots els delmes són de melca i, en concret, 7,7 % de la producció delmada a les *Eres de la Vila*. El col·lector senyorial de la baronia de Novelda registrà en *un llibret en lo qual estaven escrits per noms los qui an batut fruits y an delmat y posat delme en dit any* [1567] un total de 200,8 hectolitres pel *delme de adacsa*. La dacsa (*adacsa, adacça*) és la melca -sorgo-, un cereal molt valorat per les comunitats musulmanes que fou introduït a Sharq al-Andalus des d'Àfrica per les migracions clàniques berebers (GLICK, 1991: 101. WATSON, 1998: 41). La melca comuna, junt al mill i el panís, formen un paquet agrícola andalusí. No hem de confondre la melca amb la dacsa americana, introduïda a les terres valencianes a les darreries del segle XVI. La denúncia del 20 d'agost de 1598 sobre la invasió de ramat d'una parcel·la de *panís de les Índies*, sembrat a l'horta del comtat d'Elda, sí és refereix a la dacsa americana⁸. A d'altres comarques valencianes a finals del segle XVI i inicis del XVII és tan important la collita de dacsa -*dacsa grossa* o *dacsa de les Índies*- com la de la melca -*dacsa menuda*- (CÍSCAR PALLARÉS, 1997: 36. ARDIT, 2004: 66).

A la cort judicial de la vila de Novelda apareixen denúncies per mules i ovelles que *pasturaren hun bancal de alcandia en la partida de la Alforna*, o que Pere Motarrif *havia batut alcandia de la orta sens manifestar ni demanar licència* al arrendador de la vila⁹. L'*alcandia* és el nom vulgar d'algunes espècies de la melca, unes dedicades a la panificació i consum humà de sèmols, farinetes i cuscús, i altres per a farratge del ramat i aus de corral. Entre els monopolis de transformació del marqués d'Elx a la vila d'Asp figuren els forns, que el 1560 han de pagar 1/20 dels pans cuits si són de forment, odi, sègol o alcandia blanca, i 1/15 dels pans cuits si són d'alcandia vemella, mill o panís (MARTÍNEZ ESPAÑOL, 2009: 192). El gra és principalment de consum humà i

⁸ AMElda: Llig. 43, *Libro Viejo (1580-1630)*. Altre qualificatiu que rep la dacsa americana en la mateixa documentació eldera és el de *panís gros* (AMElda: Llig. 42/9, *Capítulos de la treta y precio de las semillas de 1624*).

⁹ AMNovelda: Llig. Mà de clams civils (1558-1682). Exemples extrets de l'any 1577, encara que apareixen denúncies sobre *alcandies* en molts anys dels clams civils.

Taula 2.
Delme dels cereals de Novelda de 1569.

Cereal	Eres de la Vila c - b - a	la Romana c - b - a	Alhenia c - b - a	TOTAL* c - b - a
Forment	21 - 10 - 3	10 - 11 - 1	21 - 4 - 0'5	55 - 2 - 3
Ordi	48 - 1 - 0'5	1 - 1 - 0	19 - 7 - 2'5	70 - 6 - 0
Sègol	1 - 11 - 1'5	0 - 8 - 1	0 - 7 - 2	3 - 3 - 0'5
Civada	- - -	7 - 2 - 3	0 - 10 - 2	8 - 1 - 1
Melca	80 - 6 - 0'5	- - -	- - -	80 - 6 - 0'5
TOTAL	152 - 5 - 1'5	19 - 11 - 1	42 - 5 - 3	217 - 7 - 1

Font: Arxiu Municipal de Novelda: Ll. Estadístiques del senyoriu (segles XVI-XVIII), exp. 1.

1 cafís = 12 barcelles; 1 barcella = 4 almuds; 1 barcella = 20,78 litres; 1 cafís = 2,494 hectolitres.

* En la columna del total hem sumat els *hereters d'Asp*: foment 1-0-2'5; ordi 1-8-1.

Taula 3.
Delme dels cereals de Monòver de 1569.

Cereal	Eres de la Vila c - b - a	la Font del Pi c - b - a	les Encebres c - b - a	el Culebró c - b - a	el Rodriguillo c - b - a	Cases de Costa c - b - a	TOTAL c - b - a
Forment	154 - 5 - 2'5	11 - 6 - 1	5 - 5 - 1'5	14 - 4 - 2'5	34 - 6 - 2	89 - 5 - 0	309 - 9 - 1'5
Ordi	118 - 3 - 1	6 - 6 - 3	3 - 5 - 0	3 - 6 - 1,5	6 - 4 - 2'5	19 - 6 - 1,5	157 - 8 - 1'5
Sègol	10 - 7 - 1'5	2 - 1 - 2	0 - 2 - 1	0 - 4 - 0	- - -	0 - 4 - 0'5	13 - 7 - 1
Civada	- - -	- - -	- - -	- - -	1 - 1 - 0'5	0 - 3 - 2'5	1 - 4 - 3
Melca	23 - 6 - 1'5	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	23 - 6 - 1'5
TOTAL	306 - 10 - 2'5	20 - 2 - 2	9 - 0 - 2'5	18 - 3 - 0	42 - 0 - 1	109 - 7 - 0'5	506 - 0 - 0'5

Font: Arxiu Municipal de Novelda: Ll. Estadístiques del senyoriu (segles XVI-XVIII), exp. 1.

1 cafís = 12 barcelles; 1 barcella = 4 almuds; 1 barcella = 20,78 litres; 1 cafís = 2,494 hectolitres.

les tiges i fulles són d'alimentació animal. Dos exemples de reclamacions davant la cort judicial de Novelda de 1577: *tallà canyes de alcandia ab caps granats y tallava canyes ab caps de alcandia*. La collita es feia a finals de l'estiu i inici de la tardor a les hortes de la Vila i de la Lèdua (*un bançal de alcandia en el camí de Montfort; en dita partida de la Lèdua hi haja alcandies y altres coses*)¹⁰ i als secans fronterers, collint-se poca melca a l'extens terme occidental (*bestiar en la alcandia [...] en la Romana*). La melca també es planta a l'horta d'Elda¹¹ i els habitants cristians de la ciutat de Villena, a l'Alt Vinalopó, també planten a la seua horta alcandia¹². Entre els delmes que paguen els moriscos d'Asp, Elx i Crevillent de 1560 apareixen el panís i l'alcandia (SERRANO, 2019: 144).

La melca apareix en la carta pobla de Novelda de 1611. El capítol 13 assenyala els pagaments del delme, especificant entre els conreus delmats *lo forment, sivada, alcandia, llegums y altres qualsevols grans* (BLASCO GARCÍA y NAVARRO BELMONTE, 2011: 123). La carta pobla de Petrer de 1611 també relaciona a l'article 20 tota una sèrie de conreus que paguen delme: *trigo y sebada, alcandías, mill, paniz, viña, senteno, pasas, aseyte, gachas, cardo, lino, cáñamo, barrilla, salicornios* (PÉREZ MEDINA, 2011: 49). En la carta pobla petrerina apareixen tres tipus de cereals subtropicals, característics de les comunitats andalusines: alcandia, panís i mill. Si l'alcandia la identifiquem amb la melca (*sorghum vulgare*¹³) amb diferents classes de color roig i de color blanc¹⁴, el panís podem interpretar-lo com a mill perlat (*pennisetum glaucum*¹⁵) i el mill (*panicum miliaceum*) amb varietats negra, blanca i roja. Però la documentació històrica no permet, ara com ara, una clara distinció. El llegat musulmà continuà després de l'exili amb la melca comuna, la melca negra i el mill, però mitjan segle XVII s'han reduït o han desaparegut aquests cereals dels camps del Vinalopó¹⁶. Un exemple són els delmes de Petrer percebuts pel comte d'Elda de la taula 4.

¹⁰ AMN: Llig. Mà de clams civils (1558-1682), demanda del 22 d'octubre de 1577. AMN: Llig. Processos de la Vila (1554-1604), exp. "Procés dels eretés de la Lèdua" de 1587, declaració del 18 d'agost de 1587.

¹¹ El 9 d'agost de 1587 es parla de *les alcandies* (AMElda; Llig. 43, *Libro Viejo (1580-1630)*).

¹² (AMVillena: *Libros Capitulares*, actes del 26 de juny de 1576, 25 de juny de 1579, 27 de juliol de 1584, 19 de juliol de 1589...).

¹³ Altres varietats de la melca són *sorghum bicolor, sorghum durra, holcus sorghum, andropogon soghum i andropogon dulcis*.

¹⁴ Als registres dels delmes de 1501 d'Elx s'esmenta la *dacsa blanca* i la *dacsa roja*, és a dir, possiblement melca amb grans blanquinosos o rogencs (SERRANO i JAÉN, 2017: 233-234). ARDIT (2004: 64-66) també esmenta que els cereals fonamentals de la foia morisca de Llombai el 1530 eren el forment, la dacsa i el panís; per a 1381 documenta "*erba de adacça roja*". CASEY (1983: 58) destacà breument que els conreus més importants de diferents senyories del duc de Gandia el 1609 eren la melca, el mill i el panís. VICIANO (2012: 168) destaca al llarg dels segles XIV i XV la dacsa roja i la dacsa blanca a la batllia de Morvedre. GARCIA-OLIVER (2003: 55) també ressalta la dacsa blanca i la dacsa roja conreada pels mudèjars de la Valldigna al segle XV.

¹⁵ Altres varietats del panís són *setaria itàlica i holcus saccharatus*.

¹⁶ Ardit (2004: 115) també constata la desaparició de la melca i el mill a la Foia de Llombai, substituïts pel blat i la dacsa americana. La figuera també desaparegué.

Taula 4.
Delmes rebuts pel comte d'Elda al senyoriu de Petrer en el segle XVII.

	1618			1690		
	<i>Cafissos</i>	<i>Barcelles</i>	<i>Almuds</i>	<i>Cafissos</i>	<i>Barcelles</i>	<i>Almuds</i>
Forment	92	2	2	132	1	1
Ordi	24	4	2'5	45	6	1
Sègol	-	1	1	-	7	1
Civada	-	8	1	6	-	2
Panís	6	8	1	-	-	-

Font: Any 1618, BELANDO CARBONELL, 1990: 62. Any 1690, AMPetrer: Caixa 37, exp. 4.

La varietat del blat que es sembrava a la tardor i es collia a l'inici de l'estiu era el blat comú, també dit forment -*triticum aestivum*- de gra bla que proporciona farina blanquinosa excel·lent per a panificar, en substitució del blat dur -*triticum durum*- més usat pels musulmans de Sharq al-Andalus per a elaborar sèmols i pasta. El canvi fou paral·lel a l'expansió feudal, absorbides les aljames pels objectius de renda i culturals del règim senyorial (GLICK, 2009). El forment era cultivat en *terres blanques*, *terra de sembradura* i *sembrats*, en monocultiu o associat, com s'observa a les darreries del segle XVI a les partides de Novelda del regadiu i del secà de la Romana, Alhenia, la Alforna, la Lèdua, la Canyada de Xuda... A les hortes novelders de la Vila i la Lèdua el forment és un conreu secundari; el delme recapta el 14 % de la producció irrigada. Però als secans interiors de la Romana i d'Alhenia és el més collit, amb més del 50 %. Al terme de Monòver, majorment de secà amb un regadiu d'unes 170 hectàrees, sobresurt el forment amb el 61 % del delme recaptat.

L'ordi és altre cereal molt conreat. A diferència d'altres comarques morisques on l'ordi té una escassa incidència, per exemple a la Foia de Llombai (ARDIT, 2004: 65-66), a les Valls del Vinalopó és conreat per extensos sembrats¹⁷. Del total de la producció cerealista, l'ordi representava un terç a Novelda i Monòver el 1569. És destinava principalment per a alimentació animal, encara que també s'utilitzava mesclada amb forment (mestall).

Panses i figues.

Junt a les gramínies, al regadiu apareixen conreus hortícoles. A partir dels clams presentats en la cort local de Novelda coneixem els furts en un *melonar*, *collint çafanòries*, *furtant safanòries*, *cebes*, *alls*, *faves*... Aquestes hortalisses i verdures són plantades en parcel·les petites irrigades dedicades al policultiu hortícola: *els horts* (GARCÍA-OLIVER, 2004: 313-315. DANTÍ, 2008: 102-104). Als horts també hi ha arbres fruiters: *albercoquer*, *perera*, *magraner*, *prunera*... El 31 de març de 1571 es denuncia

¹⁷ A les dècades postmorisques del segle XVII, diversos autors parlen de l'ordi com el cereal principal en algunes zones del Baix Segura i de les Valls del Vinalopó (CASEY, 1983: 56. DANTÍ, 2008: 97).

que *el trova en lo dia de hui en lo seu ort furtant prunes*¹⁸. A les parcel·les de majors dimensions de vinyes, oliveres i cereals també apareixen fruiters, llegums i hortalisses, però el control senyorial limita la plantació, doncs està orientada la seua gestió cap a la producció de renda a partir de conreus aprehensibles, acumulables i comercialitzables. El marquès de Terranova, en carta dirigida als oficials de Novelda el 1593, acota la plantació d'hortalisses a les hortes de la Vila i la Lèdua:

*En lo de sembrar ortaliza en la huerta, su Señoría lo çomete al gobernador para, que con acuerdo de prohombres del lugar, que se siembre ortaliza quando fuese utilidad del bançal y no en fraude de las rentas dominicales*¹⁹.

El consum del raïm era en fresc, panses, vi i vinagre. Parcel·les de vinya hi ha per tota la comarca; parcel·les que reben reg o són de secà. Exemples de Novelda són: *una vinya en la partida de la céquia del Almunya; altra vinya en partida de la céquia de la Genna; en la Alèdua en vinyes del camí de Elda; unes vinyes regades en el camí de Montfort; regar les vinyes...* Podien ser ceps en monocultiu o associades a forment, ordi (*plantats i vinyes*), oliveres o figueres. La presència de la vinya mallol als clams de 1577 de Novelda podem interpretar-la com una expansió de la vinya²⁰.

El raïm blanc i el raïm negre són dessecats per a l'obtenció de panses. La importància d'aquesta transformació a les aljames del Vinalopó prové del període medieval (Ferrer i Mallol, 2001) i s'observa al segle XVI per l'existència dels *alfarrassadors de la pansa* que estimen la collita, a més de *pesar la pansa*²¹. Gairebé la totalitat del raïm era transformat en panses per a la seua comercialització. El marquès de Terranova, titular senyorial, actuava com a intermediari en diferents transaccions comercials comprant panses al camperolat novelder, com és la compra de 300 quintars (19.188 kg) a 20 reals el quintar, portats pels agricultors a la ciutat d'Alacant, on es trobava el port d'exportació²². Entre els moriscos apareixen llinatges de mercaders que operen amb gran quantitat de raïm pansa, no únicament dirigida als ports d'exportació

¹⁸ AMN: Mà de clams civils (1558-1682), any 1571. Apareix una queixa del 18 d'abril de 1577 contra Maria Salone d'Agost que *la ha atrobada collint fulla en la sua morera al portal del corral*, AMN: Mà de clams civils (1558-1682), any 1577. Sobre fruiters i altres arbres de la *coltura promiscua nassarita*, Glick, 2007: 188-189.

¹⁹ AMN: Llibres de Consells, consell general del 28 de febrer de 1593.

²⁰ El mallol es la vinya jove de menys de 2 anys. Referències documentals en AMNovelda: Llig. Mà de clams civils (1558-1682), any 1577. Llig. Processos de la Vila (1554-1606), exp. "Procés eretés de la Lèdua" de 1587. AMXixona: Protocols notarials d'Esteve Corbí, acta del 10 de gener de 1587.

²¹ Torró Abad (2008: 209-211) relaciona el procediment d'avaluació alçada -alfarrassar- durant els segles XIII-XVI amb l'almagram i les seues alfabes, pràctica andalusina de reconeixement i estimació del valor fiscal de les terres. Les formes d'estimació de les collites eren d'aplicació habitual entre les comunitats musulmanes. Aquesta pràctica fou heretada per les viles musulmanes de les Valls del Vinalopó i la utilitzaren els senyors feudals com a ferramenta de control.

²² AMNovelda: Llibres de Consells, consell particular del 8 de novembre de 1592. Altres exemples del 18 d'octubre de 1592, 1 de novembre de 1592 o 23 de novembre de 1592. Sobre aquest paper senyorial en la comercialització del raïm pansa a la darrerria del segle XV i també sobre el comerç internacional de la pansa del Vinalopó, FERRER I MALLOL, 2001: 913-914. Sobre l'exportació del raïm pansa pel port de Dènia en època andalusina i baixmedieval, TORRÓ ABAD, 1999: 228-230.

marítima, sinó també transportada a l'interior peninsular a través de la ciutat murciana de Yecla. El llinatge novelder de Pere Bellup destaca en aquest comerç interior de la pansa durant l'últim terç del segle XVI, igual que Joan Panchud de Petrer (GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, 2002: 119-122. Escudero Medina, 2009)²³.

L'olivera és un arbre molt present a les Valls del Vinalopó en el segle XVI, encara que no tenim dades quantitatives que ho confirmen. Oliverars hi havia a les hortes novelderes de la Lèdua i la Vila, en la partida del molí i vora els molins al nord de Novelda, al secà de la Romana, a la partida irrigada dels olivars de Petrer... Podien ser parcel·les en monocultiu (*un olivar en l'orta en la partida del camí d'Asp*) o associada amb altres conreus llenyosos (*vinyes i olivars, olivars i figueres*). Principalment, l'oliva era transformada a les almàsseres senyoriales en oli, usat per a il·luminar, fe sabó (artesanía destacadíssima a Elx²⁴), fabricació de teixits, aplicacions mèdiques i farmacològiques...

Un arbre molt estès pels marges de les parcel·les del regadiu i del secà i per les canyades és la figuera. Era un arbre present a totes les comarques mediterrànies. És un arbre mediterrani molt plantat pels agricultors musulmans per a autoconsum i comercialització de figues seques (GLICK, 1991: 103). El camperolat mudèjar (TORRÓ, 1999: 229, 247. FERRER I MALLOL, 2001) i morisc continuà amb aqueixa abundosa plantació (GLICK, 2007: 188-189). El geògraf persa al-Qazwiní esmenta la producció de figues d'Elx: "*Es donen a Elx unes figues seques que no es troben en cap altre lloc d'al-Andalus, que s'exporten d'ací a la resta del territori*" (AVIÑÓ MCCHESENEY, 2014: 221). El seu conreu és molt atès pel agrònoms andalusins i la figa és considerada un aliment d'elevades calories (CARABAZA BRAVO et alii, 2004: 89-101). Les figues del migjorn valencià era un producte de molt d'èxit comarcal i d'exportació, possiblement pel dolçor proporcionat pel clima i l'encertada dessecació (FERRER i MALLOL, 2001: 907).

Els clams judicials de Novelda de 1577 confirmen la valuosa presència de les figueres. De les 143 reclamacions presentades, 24 es refereixen a robatoris i animals que mengen figues: *menjant figues en la canyada de Lluís Bensaet; collint figues en la partida del fosar dels moros; collint figues amb una sistella en les mans; portava figues en una sistella; una mula en la sua vinya menjant figues; bestiar en les oliveres y figueres; cabres prop de les seues figueres pasturades*²⁵. El 1593 l'aljama morisca d'Asp té figuerars per l'horta i el secà, amb varietats blanques i negres (*maquoques i figes*), comercialitzant una part de la collita entre els pobles de les Valls del Vinalopó (MARTÍNEZ ESPAÑOL, 2009: 190). Després de 1609 continuà la destacada presència de les figueres a la comarca, com és a Petrer (PÉREZ MEDINA, 1995: 97).

²³ Vid. SERRANO I JAÉN (2010) sobre un llinatge morisc del Raval d'Elx dedicat, entre d'altres activitats econòmiques, a la comercialització d'oli d'oliva i de sabó.

²⁴ Sobre l'expansió de l'oliverar, la producció d'oli i la fabricació de sabó a Elx, PÉREZ MEDINA, 2018. SERRANO I JAÉN, 2019.

²⁵ AMNovelda: Leg. Mà de clams civils (1558-1682), any 1577.

El camperolat de Novelda dedica espai i treball a les plantes culinàries, medicinals i d'ús artesà (safrà, alasfor, comins...). La matalafuga o anís es conreava principalment a les terres de secà, encara que també es sembra al regadiu. El consell particular de Novelda tracta el 6 de febrer de 1597 el *plet e diferència sobre lo delme de la matafalua, demanant-se per part de sa Senyoria delme de dita matafalua a raó de huyt una com se paga del forment y de la civada*. Aquest conflicte entre la comunitat rural i la noblesa feudal per l'extracció de la renda de l'anís ens mostra la seua importància²⁶.

Per últim, la barrella que creix als sòls salnitrosos, que quan és incinerada s'obté cendra -sosa o barrella- usada per a fabricar sabó. Històricament les comarques meridionals valencianes han destacat pels seu cultiu i producció (GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, 2005). Entre els clams civils de la cort judicial de Novelda hi ha diverses reclamacions sobre l'entrada de raberes a les plantacions de barrella de la partida de Sisília²⁷.

Conclusions.

Els conreus són indicadors de la confrontació de dos sistemes alimentaris i socials a les Valls del Vinalopó, una comarca bàsicament morisca. El predomini del blat i l'ordi a l'extens secà de Monòver reflecteix l'orientació cerealista i la destacada presència de la melca al regadiu de Novelda ens informa de la continuïtat agrícola andalusina. Després de la defenestració morisca els conreus andalusins desaparegueren o transformaren llur orientació. L'alcandia (melca), el panís i el mill desaparegueren i la vinya s'expandí i orientà la producció cap al vi, minvant la pansa. Petrer exemplifica aquest canvi. Els cereals de primavera de cicle curt i gra menut desapareixen (vid. taula 4) i la pansa blanca i negra cedeixen davant el vi: el 1627 un total de 18 agricultors tenen una producció de 115 hl i el 1642 són 54 colliters amb una producció de 318 hl (PÉREZ MEDINA, 1995). Encara que hi hagué modificacions feudals de l'agricultura andalusí a partir de la segona meitat del segle XIII, el manteniment de les aljames persistents i de l'anterior fiscalitat islàmica, però desnaturalitzada i ampliada, preservaren la total conversió de l'agricultura mudèjar-morisca cap a un sistema d'orientació exclusivament cerealista i vitivinícola (TORRÓ, 2008: 215).

Les hortes i els horts es dedicaven al conreu de cereals diversos (forment, ordi, melca, panís i mill) i d'hortalisses (faves, albergínies, carxofes, alls, cebes, melons...) dirigits a l'abastiment de la comunitat local i comarcal. Fem aquesta afirmació basant-

²⁶ AMNovelda: Llibres de Consells, consell particular del 6 de febre de 1597. La importància agrícola d'aquesta llavor continuà al segle XVII, com és exemple la vila de Petrer on el col·lector comtal percep quantitats de matalafuga en concepte de *pechos* i delme (PÉREZ MEDINA, 1995: 97-98). Entre les virtuts de l'anís destaquen les propietats carminatives, estomacals i galactògenes. L'essència de l'anís és emprada en rebosteria i com a saboritzant. També s'usa externament contra els polls i la sarna. Amb la matalafuga es preparen aiguardents anisats i altres licors amb tradició a la comarca de les Valls del Vinalopó (CLIMENT GINER, 1992: 276. FONT QUER, 1990: 493).

²⁷ AMNovelda: Mà de clams civils (1558-1682), any 1577.

nos a les hortes de la Vila i la Lèdua de Novelda on més de la meitat de la producció era melca. La productivitat de la melca per habitant novelder, calculada a partir de la taula 2, considerant el delme més general d'1/8, era d'1,43 hl per any²⁸. La resta de cereals de regadiu i de secà de Novelda tenen una productivitat de 2,43 hl/any/hab²⁹. El consum de blat per persona al primer terç del segle XVII segons l'arbitrista Ibáñez de Salt era de 2,5 hl (CASEY, 1983: 43). Si descomptem de la productivitat dels camps novelders la part del delme, la llavor per a la sembra, l'alimentació dels animals i altres rendes senyorials, el marge dels cereals que resten per a alimentació de cada habitant gira al voltant de la dada de l'arbitrista Ibáñez de Salt. No hem d'oblidar la producció d'hortalisses i fruita per a consum local³⁰. Si calculem la productivitat dels camps de Monòver a partir del delme de la taula 3, obtenim 17,7 hl/any/hab. És una xifra molt elevada, amb un predomini del forment (61 %) i l'ordi (31 %). Monòver era un exportador net de cereals mediterranis grossos, de cicle llarg, conreats majoritàriament al secà³¹.

Es regaven parcel·les d'oliveres i vinyes, però amb tandes llargues, i a les terres dels secans també es planten aquest conreus arbustius. Però com hem observat, deduïm que són els ceps els majoritaris, amb una producció morisca dirigida principalment a la pansa comercialitzada. Novelda, amb una producció de cereals grossos i menuts ajustada al consum local, dedicava extensos espais irrigats a la vinya, conreu comercial. Monòver és diferent, doncs té unes grans extensions de secà orientades al conreu de cereals, comercialitzats a la comarca i més enllà, amb una presència molt reduïda de la pansa i el vi. Després de 1609, de la defenestració de les comunitats morisques, canvia l'estructura dels conreus.

Bibliografia.

- ARDIT, M. (2004): *Creixement econòmic i conflicte social. La foia de Llombai entre els segles XIII i XIX*, València, Editorial Afers.
- ASINS VELIS, S. (2009): *El paisaje agrario aterrazado. Diálogo entre el hombre y el medio en Petrer (Alicante)*, València, PUV.

²⁸ El delme predominant a les hortes i secans de la comarca era 1/8, però alguns conreus o partides tenien una detracció diferent, tot depenent de les relacions agràries de classe (Pérez Medina, 2014). Per exemple, les partides de secà dels Fondos d'Asp des de 1427 paguen 1/12 de delme amb l'objectiu senyorial d'incentivar el poblament morisc i el cultiu d'aquestes partides orientals molt allunyades de les hortes i del nucli urbà i frontereres amb el regne murcià (MARTÍNEZ ESPAÑOL, 2009).

²⁹ El cens de Jeroni Muñoz de 1565-1572 atorga 265 veïns a Novelda i 134 a Monòver (LAPEYRE, 1986: 31, 62). Si apliquem el coeficient de conversió de 4,25 habitants/veí, la població aproximada seria de 1.126 habitants a Novelda i 570 a Monòver.

³⁰ El règim alimentari de la comunitat morisca del raval d'Elx descansava sobre una àmplia varietat de productes: cereals grossos i menuts, hortalisses, figues, raïm fresc i panses, oli, mel... SERRANO I JAÉN (2019: 326-330) parla d'unes dietes sanes i variades i d'una alimentació assegurada.

³¹ Vid. García Mansilla, 1993, sobre l'abastiment baixmedieval de la ciutat de València de cereals del migjorn valencià.

- ASINS VELIS, S. Y M.C. RICO NAVARRO (2009): "La población morisca del condado de Elda", G. SEGURA HERRERO (ed.), *La comunidad morisca en el Vinalopó*, Petrer, CEL Vinalopó, 57-111.
- AVIÑÓ MCCHESENEY, d. (2014): *El paisaje de huerta en el Sharq al-Andalus: el palmeral de Elche*, Tesi d doctorat inèdita, Universitat de Múrcia.
- AZUAR RUIZ, R. –dir- (1994): *El Castillo del Río (Aspe, Alicante). Arqueología de un asentamiento andalusí y la transición al feudalismo (siglos XII-XIII)*. Alacant.
- BARCELÓ, M. (1995): "Crear, disciplinar i dirigir el desorden. La renta feudal y el control del proceso de trabajo campesino: una propuesta sobre su articulación" *Taller d'Història*, 6, 61-72.
- BELANDO CABONELL, R. (1990): *Realengo y señorío en el Alto y Medio Vinalopó. Génesis de las estructuras de propiedad de la tierra*, Alacant, Universitat d'Alacant.
- BERNAT I MARTÍ, J.F. I M-A. BADENES MARTÍN, (1994): *Crecimiento de la población valenciana. Análisis y presentación de los censos demográficos (1609-1857)*, IVEI, València.
- BLASCO GARCÍA, C. Y C. NAVARRO BELMONTE (2009): "Un passeig per la Novelda d'abans de 1609 del bracet de giradores i capbreus", en G. Segura Herrero (coord.), *La comunidad morisca del Vinalopó. III Congreso de Estudios del Vinalopó*, Petrer, CEL Vinalopó, ps. 125-138.
- BLASCO GARCÍA, C. Y C. NAVARRO BELMONTE (2010): "La documentació dels arxius senyoriais en els estudis onomàstics referits als segles de l'edat moderna: capbreus i giradores (el cas de Novelda)", *XXXIV Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica.VIII Col·loqui d'Onomàstica Valenciana*, València, 133-149.
- BLASCO GARCÍA I C. NAVARRO BELMONTE, (2011): "El repoblament de la vila de Novelda després de 1609", *Revista del Vinalopó* 14, 103-132.
- BORONAT BARRACHINA, P. (1901/1992): *Los moriscos españoles y su expulsión*, València/Granada, Universitat de Granada.
- CARABAZA BRAVO, J.M. et alii, (2004): *Árboles y arbustos en al-Andalus*, Madrid, CSIC.
- CASEY, J. (1983): *El Reino de Valencia en el siglo XVII*, Madrid, Siglo Veintiuno Editores.
- CÍSCAR PALLARÉS, E. (1997): *La Valldigna, siglos XVI y XVII. Cambio y continuidad en el campo valenciano*, València, Diputació de València.
- CLIMENT I GINER, D. (1992): *Les nostres plantes. Una aproximació multidisciplinària al món vegetal de les nostres terres*, Alacant, Editorial Aguaclara.
- DANTÍ, J. (2008): "Els cereals. Retrocés del guaret i conreus intensius", en *Història Agrària dels Països Catalans*, Barcelona, III, ps. 91-124.
- ESCUADERO MEDINA, C. (2009): "Aproximació econòmica a l'elit morisca del Vinalopó Mitjà amb relacions comercials amb lecla sota els regnats de Cales I i Felip II", G. Segura

Herrero –coord.-, *La comunidad morisca del Vinalopó. III Congreso de Estudios del Vinalopó*, Petrer, CEL Vinalopó, 39-46.

FEBRER ROMAGUERA, M.V. (2006): *Les aljames mudèjars valencianes en el segle XV*, València, Universitat de València.

FERRER i Mallol, M.T. (2001): “Fruita seca i fruita assecada. Una especialitat de l'àrea econòmica catalana-valenciana-balear”, *Anuario de Estudios Medievales*, 31/2, 883-943.

FONT QUER, P. (1990¹²): *Plantas medicinales. El Dioscórides renovado*, Barcelona, Editorial Labor.

GARCIA-OLIVER, F. (2003): *La vall de les sis mesquites. El treball i la vida a la Valdigna medieval*, València, PUV.

GARCIA-OLIVER, F. (2004): “Els cultius”, en *Història Agrària dels Països Catalans*, Barcelona, II, ps. 301-334.

GIMÉNEZ FONT, P. (2009): “Karl W. Butzer y la lectura ambiental de la expulsión de los moriscos”, *Revista de Historia Moderna*, 27, 317-332.

GLICK, T.F. (1991): *Cristianos y musulmanes en la España medieval (711-1250)*, Madrid, Alianza Editorial.

GLICK, J. (2004): “Sistemes agrícoles islàmicas de Xarq al-Andalus”, en *Història Agrària dels Països Catalans*, Barcelona, II, ps. 45-89.

GLICK, T.F. (2007): *Los paisajes de la conquista. Cambio cultural y geográfico en la España medieval*, València, PUV.

GLICK, T.F. (2009): “Agricultura morisca”, en *Entre terra i fe. Els musulmans al regne cristià d València (1238-1609)*, València, Universitat de València, ps. 237-248.

GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, M.A. (2002): *Musulmans, jueus i cristians a les terres del Vinalopó (1404-1594)*, Petrer, CEL Vinalopó.

GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, M.A. (2005): “La planta y el cultivo de la barrilla en Santa Pola (1494-1795). Un patrimonio natural”, en T. Pérez Medina (Coord.), *El Patrimonio històric comarcal*, Petrer, CEL Vinalopó, ps. 111-122.

GUICHARD, P. (2001): *Al-Andalus frente a la conquista cristiana. Los musulmanes de Valencia (siglos XI-XIII)*, Madrid, Biblioteca Nueva y Universitat de València.

GUINOT RODRÍGUEZ, E. (1986): *Feudalismo en expansión en el norte valenciano. Antecedentes y desarrollo del señorío de la Orden de Montesa. Siglos XIII y XIV*, Castelló, Diputació Provincial de Castelló.

GUINOT RODRÍGUEZ, E. (1991): *Cartes de poblament medievals valencianes*, València.

- HINOJOSA MONTALVO, J. (2017): “Nuevas morerías en el mediodía del reino de Valencia en el siglo XV”, *XIII Simposio Internacional de Mudejarismo*, Centro de Estudios del Mudejarismo, Terol, ps. 159-175.
- KIRCHNER, H. i A. VIRGILI, (2018): “Espacios agrarios en el Bajo Ebro en época andalusí y después de la conquista catalana (siglos XI-XIII)”, Torró, J. i E. Guinot, eds., *Trigo y ovejas. El impacto de las conquistas en los paisajes andalusés (siglos XI-XVI)*, València, PUV, 15-49.
- LAPEYERE, H. (1986): *Geografía de la España morisca*, València, Diputació Provincial de València.
- MARTÍNEZ ESPAÑOL, G. (2009): “Una mirada a la comunidad morisca de Aspe en 1593”, G. Segura Herrero –coord.-, *La comunidad morisca del Vinalopó. III Congreso de Estudios del Vinalopó*, Petrer, CEL Vinalopó, 183-202.
- MEYERSON, M.D. (1994): *Els musulmans de València en l'època de Ferran i Isabel. Entre la coexistència i la croada*, València, IVEI.
- NAVARRO BELMONTE, C. (2012): *Diccionari onomàstic de la Vall de Novelda. Els noms de lloc i de persona dels termes municipals de Novelda i de la Romana (segles XV-XX)*, Tesi de doctorat, Universitat d'Alacant.
- NAVARRO BELMONTE, C. Y C. BLASCO GARCÍA (2004): “Poblament i població a la Vall de Novelda durant l'Edat Mitjana”, *Revista del Vinalopó* 6-7, ps. 65-103.
- NAVARRO POVEDA, C. (1994): “Los castillos y el poblamiento en época bajomedieval en los valles del Vinalopó (Alicante)”, en *Fortificaciones y castillos de Alicante. Valles del Vinalopó*, Petrer, Caja de Crédito de Petrer, ps. 103-165.
- NAVARRO POVEDA, C. (2004): “Aportaciones arqueológicas al estudio de la villa medieval de Novelda”, en F.J. Jover Maestre y C. Navarro Poveda, *De la medina a la vila. II Jornadas de arqueología medieval*, Alacant, Diputación Provincial de Alicante y CEL Vinalopó, ps. 167-194.
- PÉREZ MEDINA, T. (1995): *La tierra y la comunidad rural de Petrer en el siglo XVII*, Petrer, Ajuntament de Petrer.
- PÉREZ MEDINA, T. (1997): “Dinamismo y continuidad en los espacios hidráulicos de las comarcas del Vinalopó (1500-1836)”, en M.C. Rico et alii, *Agua y territorio. I Congreso de Estudios del Vinalopó*, Petrer, CEL Vinalopó, 35-70.
- PÉREZ MEDINA, T. (2011): “Senyoria i camperolat a la carta de poblament de Petrer de 1611”, *Revista del Vinalopó* 14, ps. 29-52.
- PÉREZ MEDINA, T. (2014): “Relacions agràries de classe a les cartes de poblament de 1611 del migjorn valencià”, *Recerques. Història, Economia, Cultura* 69, ps. 131-162.

- PÉREZ MEDINA, T. (e.p.): “El espacio campesino morisco: las huertas de la Vila y la Lèdua de Novelda”, *I Congreso Internacional. Mudéjares y moriscos en el espacio y en el tiempo*, Novelda, 2015.
- PÉREZ MEDINA, T. (2018): “Creixement econòmic, canvi ambiental i conflicte social. L’aigua disputada per al regadiu d’Elx entre 1380-1820”, E. Vicedo, *Recs històrics: pagesia, història i patrimoni. IX congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local*, Lleida, Institut d’Estudis Ilerdencs, 203-231.
- PIQUERAS, J. (2009): “Geografia de la població morisca al Regne de València al començament del segle XVII”, DDAA, *Entre terra i fe. Els musulmans al regne cristià de València (1238-1609)*, Universitat de València, València.
- RUIZ TORRES, P. (1981): *Señores y propietarios. Cambio social en el sur del País Valenciano (1650-1850)*, València, IVEI.
- SERRANO I JAÉN, J. (2010): “Llinatge i patrimoni al tomb del cinc-cents: els moriscos Bensuar del Raval d’Elx”, *Recerques. Història, Economia, Cultura* 60, ps. 57-94.
- SERRANO I JAÉN, J. (2017): “Notes sobre l’agricultura sarraïna del Baix Vinalopó als últims segles medievals. Elx, 1331-1461”, *La Rella. Anuari de l’Institut d’Estudis del Baix Vinalopó*, 30, 209-247.
- SERRANO, J. (2019): *Una convivència truncada. Els moriscos al senyoriu d’Elx (1471-1609)*, Ed. Afers, València.
- TOLEDO, V.M. (1993): “La racionalidad ecológica de la producción campesina”, en E. Sevilla Guzmán i M. González de Molina, *Ecología, campesinado e historia*. Madrid, Ed. La Piqueta, 197-218.
- TORRÓ I ABAD, J. (1999): *El naixement d’una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València, PUV.
- TORRÓ I ABAD, J. (2008): “Del almagram a las particiones de frutos. Las cargas agrarias en las aljamas musulmanas del Reino de Valencia”, en R. Vallejo Pousada (ed.), *Los tributos de la tierra. Fiscalidad y agricultura en España (siglos XII-XX)*, València, PUV, ps. 185-222.
- TORRÓ, J. i E. GUINOT, eds. (2018): *Trigo y ovejas. El impacto de las conquistas en los paisajes andalusés (siglos XI-XVI)*, València, PUV.
- VICIANO, P. (2012): *Els peus que calciguen la terra. Els llauradors del País Valencià a la fi de l’edat mitjana*, PUV, València.
- WATSON, A.M. (1998): *Innovaciones en la agricultura en los primeros tiempos del mundo islámico. Difusión de los distintos cultivos y técnicas agrícolas del año 700 al 1100*, Granada, Universidad de Granada i El legado andalusí.